

MICHAŁ KOWALIK

 [HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-2671-7563](https://orcid.org/0000-0003-2671-7563)

MICHALKOWALIK@ONET.PL

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Filologiczny
Instytut Nauk o Kulturze
Stowarzyszenie Twórców Ludowych

Zofia Danielak. Przyczynek do portretu twórczyni ludowej z Krzczonowa

Zofia Danielak. A contribution to the portrait
of a folk artist from Krzczonów

Streszczenie: Niniejszy tekst jest pierwszym opracowaniem biografii twórczyni ludowej Zofii Danielak. Obecnie należy ona do najstarszego pokolenia twórczyń ludowych pochodzących z Krzczonowa. Jej działalność była jak do tej pory dość skąpo opisywana, mimo iż jej aktywność twórcza była znacząca dla życia kulturalnego Krzczonowa oraz zachowania dziedzictwa kulturowego regionu. Najlepiej poznaną częścią działalności artystycznej Z. Danielak jest ta plastyczna i z zakresu tworzenia stroju ludowego. Mniej poznanym aspektem twórczości pozostają natomiast występy sceniczne i muzyczne. Na podstawie wywiadu, literatury przedmiotu i zachowanych obiektów artystycznych ukazany został w artykule portret jednej z nesterek krzczonowskiej sztuki ludowej, która mimo trudów życia, krzewiła edukację z zakresu sztuki ludowej i lokalnych tradycji. Dziś pozostaje natomiast wzorem do naśladowania dla przyszłych pokoleń.

Słowa kluczowe: sztuka ludowa, Zofia Danielak, biografia, Krzczonów

Summary: This text is the first study of the biography of the folk artist Zofia Danielak. Currently, she belongs to the oldest generation of folk artists from Krzczonów. So far, her activity has been rather poorly described, despite the fact that her creative activity was significant for the cultural life of Krzczonów and the preservation of the cultural heritage of the region. The best known part of the artistic activity of Z. Danielak is folk costume. On the other hand, stage and musical performances remain a less known aspect of her creation. Based on an interview, literature and preserved art

objects, the article presents a portrait of doyen of folk art. From Krzczonów, which, despite the hardships of life, promoted education in the field of folk art and local traditions. Today, however, she remains a role model for future generations.

Keywords: folk art, Zofia Danielak, biography, Krzczonów

Wstęp

W niniejszym tekście przedstawiona została pisankarka batikowa Zofia Danielak – najstarsza twórczyni ludowa zamieszkująca gminę Krzczonów (woj. lubelskie) – na podstawie wywiadu przeprowadzonego w 2021 r.¹, danych pochodzących od informatorów terenowych, źródeł z publikacji dotyczących sztuki ludowej² oraz materiałów zgromadzonych w Archiwum Krzczonowskiego Stowarzyszenia Regionalnego (AKSR). Całość zgromadzonego materiału pozwala na sporządzenie dokładnej charakterystyki Zofii Danielak. Najważniejszymi źródłami są informacje pochodzące z wywiadu oraz zawarte w AKSR w postaci notatek i zdjęć z zamieszczonymi opisami. Artykuł został podzielony na dwie główne części dotyczące (I) życia prywatnego i (II) działalności artystycznej. W podsumowaniu zawarte są wnioski oraz wskazanie na potrzebę dalszych badań nad twórczością omawianej artystki. Prócz opisu samej osoby, ukazane i zanalizowane zostały dziedziny jej twórczości, Tekst wzbogaciły fotografie pochodzące z badań i archiwaliów. Jest to pierwsza próba kompleksowego przedstawienia sylwetki tej twórczyni. Wcześniej nie zgadzała się ona na publikację informacji o jej życiu (prawdopodobnie z powodu skromności), dlatego charakterystyka jej twórczości jest fragmentaryczna i nie ukazuje w pełni okazałego dorobku twórczego artystki. A jest to istotny problem, ponieważ brakuje opisu uznanej i zasłużonej dla regionu krzczonowskiego twórczyni, co utrudnia potencjalnym badaczom zajmującym się twórczością ludową tego regionu zidentyfikowanie ważnych kwestii merytorycznych. Istotnym czynnikiem wpływającym na decyzję o podjęciu próby opisu biografii Zofii Danielak był podeszły wiek

1 Wywiad został przeprowadzony przez autora artykułu 23 września 2021 r. Wzbogaca go rozmowa wstępna oraz zdjęcia dzieł zachowanych w zbiorach twórczyni. Fragmenty transkrypcji wywiadu cytowane są w niniejszym tekście.

2 Zob.: I. Czarnecka, *Polska sztuka ludowa*, Warszawa 1958; M. Drozd-Piasecka, W. Paprocka, *W kręgu tradycji i sztuki ludowej*, Warszawa 1985; E. Klekot, *Kłopoty ze sztuką ludową. Gust, ideologie, nowoczesność*, Gdańsk 2021.

FOT. 1 Zofia Danielak (po prawej) wraz z Julią Orzeł przy pisaniu pisanek, wywiad w TVP. Źródło: Archiwum Krzczonowskiego Stowarzyszenia Regionalnego

twórczyni (ostatnia szansa na utrwalenie historii mówionej³), szybki proces niszczenia jej dzieł oraz małe zainteresowanie regionalnych instytucji kultury ochroną unikatowych wartości zawartych w twórczości artystki. Problemem przy zbieraniu informacji okazała się duża przerwa między czasem prowadzenia badań a okresem czynnej twórczości Zofii Danielak. Trudnościami badawczymi były także braki w dokumentacji, zaginięcie dokumentów, np. w zbiorach samej artystki.

3 Pojęcie „historia mówiona” odnosi się do utrwalenia (np. nagrania) informacji historycznych bazujących na osobistych przeżyciach, opiniach i wspomnieniach osoby mówiącej. Najczęściej do jej dokumentacji używa się kwestionariusza wywiadu lub ankiety jako narzędzia badawczego, następnie nagrywa się lub dokładnie zapisuje historię, którą ma do przekazania osoba badana, na temat będący odbiciem problematyki, która interesuje badacza. Zapis historii mówionej pozwala także na dostarczenie perspektywy oraz narracji jednostki badanej. Przedstawia motywy, obraz świata i charakter badanego. Metoda ta pozwala uchwycić często bardzo ulotne informacje i wspomnienia oraz pewne cechy szczególnie osoby badanej, np. specyficzne zwroty językowe, które mogą służyć za materiał badawczy w innych badaniach naukowych np. z dziedziny językoznawstwa. Zob.: M. Fiternicka-Gorzko, *Historia mówiona. Od metody historycznej do interdyscyplinarnego podejścia badawczego*, „Opuscula Sociologica” 2012, nr 2(2), s. 5–23.

Życiorys Zofii Danielak

Życie prywatne

Zofia Danielak, z domu Zaława, urodziła się w Krzczonowie 19 października 1926 r. Była jedną z ósemki rodzeństwa, z których troje zmarło jeszcze w wieku dziecięcym. Uczęszczała do sześcioklasowej szkoły powszechnej. Ze względu na trudną sytuację rodzinną, aby móc pracować w gospodarstwie swoich rodziców ukończyła wyłącznie tę szkołę. Miało to między innymi związek ze śmiercią jej brata, którego Niemcy zabili w czasie II wojny światowej. Tuż po zakończeniu wojny wyszła za mąż, za Władysława Danielaka (1920–1987). Ich córka Wiesława przyszła na świat w 1947 r. Państwo młodzi po ślubie postanowili osiąść na stałe w Krzczonowie. W 1987 r. po ciężkiej chorobie zmarł jej mąż. Choć w jej życiu było to wydarzenie bardzo trudne, dalej angażowała się w działalność kulturalną. Aż do podeszłego wieku zajmowała się pracami w gospodarstwie. Opiekowała się także swoją córką, która zmarła w 2020 r. Jej działalność artystyczna zakończyła się na początku XXI stulecia. Ze względu na stan zdrowia i pogarszający się wzrok Zofia Danielak mogła przejść na tzw. „twórczą emeryturę”, czyli zawiesić produkcję swoich wyrobów. Mimo to wciąż z wielką chęcią dzieli się swoją wiedzą z młodymi ludźmi, którzy chcą uczyć się od niej różnych dziedzin sztuki ludowej, zgłębić konteksty dawnego życia i obyczajów na wsi z perspektywy jej własnego doświadczenia, poznać wygląd i historię stroju krzczonowskiego. Obecnie, pomimo podeszłego wieku (96 lat), zajmuje się w miarę możliwości pielęgnacją przydomowego ogrodu i czytaniem prasy o tematyce ogrodniczej. Nie bacząc na trudy życia, pozostaje w dalszym ciągu osobą o pogodnym usposobieniu uczestniczącą w życiu środowiska lokalnego. Nestorka krzczonowskiego pisankarstwa wciąż mieszka w swoim niewielkim domu, blisko centrum Krzczonowa, przy ul. Leśnej.

Praca i zajęcia dorywcze

Rodzice twórczyni zajmowali się uprawą roli, co było podstawowym źródłem utrzymania całej rodziny. Jak podkreślała, w młodości wraz z siostrami musiała pracować w polu, orać, kosić i zajmować się domem, aby pomóc w utrzymaniu domostwa. W jej domu rodzinnym wyrabiano płótno lniane na swój użytek (len pochodził z własnej uprawy), a umiejętność tkania na krosnach⁴

⁴ Z obserwacji wynika, że był to poziomy warsztat tkacki, o standardowej budowie. Obserwacja wykonana w dniu 23 września 2021 r. przez autora tekstu.

przekazywali córkom ich rodzice. Warsztat tkacki zachował się w zbiorach Zofii Danielak do dzisiaj. Podczas okupacji hitlerowskiej zajmowała się wyrobem pończoch na drutach, również z lnu z własnego gospodarstwa. Były to dwa zasadnicze rodzaje pończoch: grubsze na zimę i cieńsze na lato, w zależności od potrzeb. Ze względu na sytuację wojennego niedostatku sprzedawała swoje wyroby innym kobietom.

Działalność artystyczna

Już w młodości, tuż po ukończeniu szkoły Zofia Danielak (wtedy jeszcze Zaława) zajmowała się twórczością ludową. Z jej wspomnień wiadomo, że w tym czasie wraz z matką wyrabiała pisanki i haftowała. Wtedy też dzięki współpracy z Józefą Suchtówną, działaczką kultury, animatorką i nauczycielką, zaczęła rozwijać umiejętności hafciarskie oraz poszerzać zakres swoich wzorów. W 1956 r. brała udział w kursie pisankarstwa zorganizowanym przez Instytut Wzornictwa Przemysłowego w Warszawie. Tuż po jego zakończeniu jej prace wraz z pisankami Antoniny Kochaniec i Julii Orzeł trafiły na wystawę w Szwajcarii. Panie otrzymały za nie wyróżnienie⁵.

FOT. 2 Zofia Danielak (ostatnia po prawej) w towarzystwie Antoniny Kochaniec i Julii Orzeł pokazujące sztukę robienia pisanek. Źródło: Archiwum Krzczonowskiego Stowarzyszenia Regionalnego

⁵ K. Szkudnik, *Palma wielkanocna i pisanki krzczonowskie*, [w:] *Dzieje Krzczonowa 1359–2011*, pod. red. K. Spaleńca, Krzczonów 2012, s. 271.

FOT. 3 Zofia Danielak uczestnicząca w inscenizacji *Wesela Krzczonowskiego* w latach 60. XX w. Źródło: Archiwum Krzczonowskiego Stowarzyszenia Regionalnego

W kolejnych latach Zofia Danielak kontynuowała działalność artystyczną na tyle, na ile udawało jej się wygospodarować czas między zajęciami domowymi i gospodarskimi. Poza pracami rękodzielniczymi brała udział w występach scenicznych. Jest to jeden z ważnych aspektów jej działalności artystycznej, choć niedostatecznie zbadany ze względu na braki w dokumentacji jej osiągnięć oraz zatarcie pewnych faktów w pamięci zbiorowej i wspomnieniach samej artystki. Zofia Danielak brała udział w inscenizacji *Wesela Krzczonowskiego*, gdzie odgrywała rolę kucharki: Tak wspominała to wydarzenie: „No byłam w weselu krzczonowskim, byłam w weselu jako kucharka, postać z widowiska, nie miałem specjalnej, we trzysmy byli. Orłowa, ja i jeszcze trzecia... Piskorzowa, we trzysmy byli. Takimi kucharkami myśmy byli”⁶.

Oprócz tego uczestniczyła w życiu lokalnej społeczności, występując na scenie w roli śpiewaczki. Wraz z zespołem ludowym reprezentującym Krzczonów brała kilkakrotnie udział w Festiwalu Kapel i Śpiewaków Ludowych w Kazimierzu Dolnym⁷. W ich repertuarze znajdowały się fragmenty z *Wesela*

⁶ Wywiad z Zofią Danielak z dnia 23 września 2021 r.

⁷ Festiwal Kapel i Śpiewaków Ludowych odbywa się nieprzerwanie od 1966 r. Jest jedną z najważniejszych tego typu imprez kulturalnych z zakresu sztuki ludowej odbywających się w Polsce. Rokrocznie przyciąga rzesze pasjonatów sztuki ludowej chcących obcować z kulturą ludową. Udział biorą w nim artyści ludowi z zakresu: śpiewu

Krzczonowskiego i pieśni ludowe pochodzące z terenów Krzczonowa⁸. W 1975 r. Zofia Danielak otrzymała drugą nagrodę w kategorii solistów śpiewaków⁹.

Zajmowała się krawiectwem ludowym¹⁰. Przez wiele lat tworzyła stroje ludowe na zamówienia, nie tylko prywatne, ale również dla zespołów artystycznych. Ozdabiała je głównie haftem krzyżykowym, modnym do dzisiaj w stroju krzczonowskim¹¹. Jej dzieła cieszyły się dużą popularnością w czasach świetności przypadających na lata 70. XX w.

Kolejną jej specjalnością były wypieki, przede wszystkim torty, które najczęściej przyrządzała z produktów pochodzących z własnego gospodarstwa – masła, jajek i śmietany. Z przeprowadzonego z artystką wywiadu wynika, że sporadycznie wypiekała także ciasta obrzędowe, weselne, tj. korowaje¹². Jej wyroby kulinarne cieszyły się dużą popularnością i uznaniem w lokalnym środowisku¹³. Użycie lokalnych składników wysokiej jakości i talent kulinarny twórczyni przysparzał jej klientów. Po za tym na terenie Krzczonowa nie było cukierni¹⁴. Jest to najmniej poznana część działalności

solowego, gry na instrumentach muzycznych, zespołów śpiewaczych i szeroko rozmianego muzykowania ludowego. Każdy z uczestników przedstawia muzyczne tradycje swojego regionu. Festiwal jest okazją do utrwalania tradycyjnej sztuki muzycznej oraz pozwala na docenienie kunsztu artystów ludowych. Zob.: <https://niematerialne.nid.pl/Aktualnosci/details.php?ID=2679> [dostęp: 17 marca 2022].

- 8 Archiwum Krzczonowskiego Stowarzyszenia Regionalnego (dalej: AKSR), Notatka sporządzona w latach 80. XX w., autor T.G.
- 9 Archiwum Stowarzyszenia Twórców Ludowych w Lublinie, wyciąg z listy laureatów nagrodzonych przez wszystkie lata organizacji festiwalu.
- 10 Choć zachowało się niewiele jej wyrobów, to z pewnością warto szerzej rozwinąć temat stroju ludowego przez nią wykonywanego.
- 11 E. Piskorz-Branekova, *Polskie stroje ludowe*, wyd. 2, Warszawa 2004, s. 106.
- 12 Korowaj – pieczywo obrzędowe wykonywane z okazji wesela. To ciasto drożdżowe z pszennej mąki z dużą ilością żółtek, cukru, miodu i/lub przypraw (np. szafranu w bogatszych domach). Stanowił najważniejszą część poczęstunku weselnego. Jego przygotowaniem zajmowały się najlepsze kucharki, aby ciasto było dobrze wyrośnięte i nie miało zakalca. Z gotowego wypieku wróżono dalszy los młodej pary. Każdy z gości otrzymywał po kawałku korowaja w zamian za życzenia i drobną zapłatę. Wypiek ma najczęściej formę spłaszczonego walca lub dużego chleba, bogato zdobiony ornamentami z ciasta w postaci: guzków, kratownic, linii falistych, kuleczek, krzyżyków, wzorów roślinnych, figurek zwierząt i ludzi. Całość po upieczeniu była przystrajana kolorowymi bibułkami, wstążkami, żywymi kwiatami, a jeśli taka była inwencja twórców, to również kolorowymi „pazłotkami”.
- 13 Na podstawie wywiadu z Teresą Gutek, prezesem Krzczonowskiego Stowarzyszenia Regionalnego, przeprowadzonego przez autora tekstu dnia 12 stycznia 2022 r.
- 14 Wywiad z J.K. przeprowadzony przez autora tekstu dnia 16 stycznia 2022 r.

FOT. 4 Zofia Danielak (pośrodku w drugim rzędzie) wraz z Kołem Gospodyń Wiejskich Krzczonów Sołtysy, lata 80. XX w. Źródło: Archiwum Krzczonowskiego Stowarzyszenia Regionalnego

bohaterki. Wynika to z faktu, iż pamięć, nazwijmy ją roboczo „pamięcią smaku”, jest dosyć nietrwała, efemeryczna.

Do schyłku lat 80. XX w. była przewodniczącą Koła Gospodyń Wiejskich Krzczonów Sołtysy. Prowadziła w tym okresie warsztaty kulinarne oraz działała na rzecz unowocześnienia kuchni w domach w Krzczonowie (pozyskiwała inwestycje w postaci przyłączy gazowych lub butli z gazem dla osób należących do Koła). Wprowadzenie takich innowacji na ówczesnej wsi możliwe było tylko za pośrednictwem Kół Gospodyń Wiejskich. W kolejnym dziesięcioleciu udzielała się w istniejącym przez kilka lat w Krzczonowie Klubie Seniora. W tym czasie we wsi zorganizowany został chór prowadzony przez Stanisława Rzepeckiego i Wandę Budzyńską. Powstał także teatr prezentujący małe formy teatralne, często nawiązujące do zwyczajów i obrzędów ludowych¹⁵.

W latach 90. XX w. Zofia Danielak prowadziła warsztaty rękodzieła ludowego w Gminnym Ośrodku Kultury w Krzczonowie. Podczas cyklicznych spotkań wprowadzała chętnych w arkana sztuki pisania pisanek. Jako jedna z niewielu twórczyń w tamtych latach chciała przekazywać swą wiedzę młodemu pokoleniu¹⁶.

¹⁵ AKSR, Notatka wykonana na zdjęciu ukazującym kadr z przedstawienia ukazującego dawne zwyczaje lata 80. XX w., brak autora.

¹⁶ Taka sytuacja wynikała z koniunktury istniejącej na rynku sztuki ludowej. Twórcy, którzy chcieli zarobić na swoich wyrobach, np. pisankach, woleli zachować swoją

Mimo swego ogromnego zaangażowania w upowszechnianie kultury ludowej, Zofia Danielak nie czuła potrzeby wstąpienia w szeregi Stowarzyszenia Twórców Ludowych (STL), organizacji zrzeszającej twórców, niosącej im pomoc oraz przynoszącej rozmaite korzyści. Artystka skupiała się przede wszystkim na swojej sztuce. Być może nie została zachęcona, aby zapisać się do STL, a byłoby to wielce korzystne i dla niej, i dla badaczy, ponieważ instytucja ta dokumentuje dzieła i życie twórców ludowych. Pomimo tego „zaniechania” prace twórczyni uczestniczyły w kilku wystawach, były na nich prezentowane wraz z innymi pracami krzczonowskich pisankarek. Jej pisanki były częścią wystaw w Muzeum Wsi Lubelskiej oraz Muzeum na Zamku Lubelskim (obecnie Muzeum Narodowym w Lublinie). Jak wynika z kwerend przeprowadzonych w tych instytucjach, w zbiorach muzealnych nie zachowały się pisanki twórczyni¹⁷. Prawdopodobnie zostały one zwrócone artystce lub uległy zniszczeniu podczas przechowywania. Można przypuszczać, że taki był ich los, ponieważ pisanki Zofii Danielak były wykonywane z całych jajek, nie zaś z wydmuszek, które są zdecydowanie łatwiejsze w przechowywaniu. Podobnie rzecz się ma ze stanem zachowania jej prac w Izbie Regionalnej w Regionalnym Ośrodku Kultury i Sportu w Krzczonowie. Pisanki przekazane przez nią nie zostały odpowiednio zabezpieczone i uległy zniszczeniu. Podobny los spotkał także pisanki innych twórczyń, np. Antoniny Kochaniec¹⁸.

Twórczość ludowa Zofii Danielak

Uwagi wstępne

Na początku należy skupić się na zagadnieniu sztuki ludowej jako ważnej kategorii, która odnosi się do twórczości przedstawianej artystki. Do sztuki ludowej zaliczyć należy nie tylko dzieła plastyczne, ale i wszelkie przejawy sztuki tanecznej, wokalne, teatralnej itp.¹⁹ Jest ona manifestacją artystyczną

wiedzę dla siebie lub najbliższego grona rodziny, aby nie stwarzać konkurencji. Nie dotyczyło to rzecz jasna wszystkich twórców, spora część z nich miała świadomość wagi przekazania swych umiejętności młodym ludziom.

17 Kwerendy przeprowadzone w 2021 r. na potrzeby artykułu o pisankach krzczonowskich w Muzeum Wsi Lubelskiej oraz Muzeum na Zamku Lubelskim (obecnie Muzeum Narodowe w Lublinie). Zob.: M. Kowalik, *Malowane woskiem – tradycyjna i współczesna pisanka krzczonowska*, „Zeszyty Wiejskie” 2021, z. 27, s. 255–274.

18 Obserwacja własna zbiorów Izby Regionalnej w Regionalnym Ośrodku Kultury i Sportu w Krzczonowie, prowadzona na przestrzeni lat 2011–2022. W lutym 2022 r. większość zbiorów uległa zniszczeniu ze względu na reorganizację przestrzenną sali zajmowanej przez Izbę.

19 M. Drozd-Piasecka, W. Paprocka, dz. cyt., s. 9.

szerszej kategorii, jaką jest kultura ludowa²⁰, w obrębie której możemy wyróżnić trzy elementy składowe; są to: oryginalne wytwory środowiska wiejskiego, elementy zaczerpnięte z międzyetnicznych i międzykulturowych kontaktów, a także z kultury warstw wyższych, zarówno szlacheckich, jak i miejskich²¹. Wszystkie jej wątki, zarówno materialne, jak i niematerialne splatają się w całość, tworząc jedno zróżnicowane i jednocześnie dosyć spójne zjawisko kulturowe²². Początki kultury ludowej wiążą się z okresem feudalizmu, zaś jej największy rozkwit jest datowany na wiek XIX, dzisiaj obserwowane są natomiast jej znaczne przemiany, a nawet zanik. Sztuka ludowa rozumiana w szerokim ujęciu obejmuje wszelkie wytwory artystyczne wykonane przez lud, definiowany w szerszym znaczeniu jako ludność wsi, miasteczek i część ludności miast, zaś w węższym – jako ludność wiejska²³. W niniejszym tekście najważniejszą kategorią konstytuującą sztukę ludową jest ludowość w wąskim tego słowa znaczeniu, tj. odwołującym się do kultury materialnej i niematerialnej wsi. W związku z powyższym dziełem sztuki ludowej określane jest wyrób (dzieło, artefakt) o charakterze artystycznym wykonany przez mieszkańca wsi lub niewielkiej miejscowości, wrośniętego w lokalną kulturę i jej tradycje. Głównym kryterium identyfikacji twórcy ludowego jest pochodzenie lub/i jego przynależność albo poczucie związku z daną grupą²⁴ czy regionem kulturowym. Artyści ludowi odznaczają się intuicją formy²⁵ pomimo braku profesjonalnego wykształcenia artystycznego. Ważną rolę w zdobieniu poszczególnych przedmiotów ma dla nich: rytm, symetria i układ ośrodkowy (czyli odnoszący się do wzoru skoncentrowanego wokół punktu środkowego)²⁶. Na takich zasadach opiera się konstruowanie różnego typu ozdób, np. pisanek, wycinanek i serwetek. Przekaz sztuki ludowej odbywa się najczęściej w sposób ustny, z pokolenia na pokolenie, ma charakter ciągły²⁷.

²⁰ *Encyklopedia socjologii*, t. 2, red. nauk. H. Domański i in., Warszawa 1999, s. 116.

²¹ Tamże.

²² J. Grabowski, *Kryteria sztuki ludowej*, [w:] *Granice sztuki. Z badań nad teorią i historią sztuki, kulturą artystyczną oraz sztuką ludową*, red. J. Białostocki, Warszawa 1972, s. 149–150.

²³ <https://sjp.pwn.pl/slowniki/ludowy.html> [dostęp: 1 stycznia 2021].

²⁴ J. Grabowski, dz. cyt., s. 148.

²⁵ T. Pękala, *Awangarda i ariergarda. Filozofia sztuki nowoczesnej*, Lublin 2000, s. 317.

²⁶ I. Czarnecka, dz. cyt., s. 5.

²⁷ A. Jackowski, *Polska sztuka ludowa*, Warszawa 2002, s. 14.

Tak też jest w przypadku Zofii Danielak. Umiejętności wyrobu poszczególnych przedmiotów z różnych dziedzin sztuki ludowej przejęła od swej matki. Niektóre wzory haftów i rozwiązania techniczne oraz kompozycyjne w tworzonych strojach ludowych zaczerpnięte zostały z otaczającego ją środowiska. Poprzez podpatrywanie pewnych elementów z projektów innych twórców artystka mogła wzbogacić swój zasób wzorów oraz stworzyć nowe kompozycje i wzory. Jak sama stwierdziła: „Ale przeważnie to tak o po wsiach się zbierało, tam hafty te”²⁸. Jest to ważny aspekt każdej twórczości artystycznej, czyli poszukiwanie nowych form wyrazu oraz kompozycji. W sztuce ludowej ważnym aspektem tworzenia zdobień jest ornament, najczęściej geometryczny, roślinny, rzadziej zoo- i antropomorficzny²⁹. Dużą uwagę twórcy przykładają do detalu ujawniającego swe znaczenie dopiero przy dokładniejszej analizie, jak w przypadku sztuki malarskiej³⁰. Danielak przykładła wielką wagę do jakości i staranności wykonania swoich wyrobów. Bez względu na rodzaj dzieła możemy zauważyć dużą dozę precyzji we wzorach, np. pisanek. Doświadczenie, nabyte przez wiele lat praktyki artystycznej, pozwoliło jej dojść do perfekcji w kreacji wzorów haftów, zarówno krzyżykowych, jak i płaskich. Także wzory pisanek, bardzo rytmiczne i archaiczne w swej formie, wykazują precyzję wykonania i znajomość techniki, co można dostrzec w jej dziełach. W przypadku drugiego aspektu twórczości Z. Danielak, czyli sztuk estradowych i śpiewu, wiadomo niewiele. Sama twórczyni nie posiada spisu swoich osiągnięć, zaś inne nośniki pamięci okazały się nietrwałe. Informatorzy terenowi przekonują, że miała ładny głos i śpiewała prawidłowo, zgodnie z tradycyjnym kanonem ludowej sztuki śpiewaczej³¹, angażowała się również w różnego typu występy organizowane na terenie gminy Krzczonów.

Najlepiej zbadaną dziedziną twórczości Zofii Danielak pozostaje twórczość ludowa w zakresie plastyki zdobniczej i obrzędowej oraz haftu i krawiectwa ludowego. Wynika to z faktu, że w przypadku sztuk plastycznych, nawet jeśli nie posiadamy opisu naukowego danego dzieła, to po wielu latach istnieje możliwość skonstruowania go, operacjonalizacji kontekstu kulturowego i temporalnego oraz zastosowanie metody porównawczej z innymi dziełami tego typu (np. hafty na koszuli kobiecej). Tak więc zachowane do tej pory dzieła i/lub ich

28 Wywiad z Zofią Danielak z dnia 23 września 2021 r.

29 Zob.: K. Kraczoń, *Pisanki*, Lublin 2017, s. 7–29; E. Sadowska-Kosiborska, *Plastyka zdobnicza*, [w:] *Współczesna twórczość ludowa między Wisłą a Bugiem*, praca zbiorowa pod red. A. Gaudy, Lublin 1999, s. 86.

30 Zob.: D. Arasse, *Detal. Historia malarstwa w zbliżeniu*, Kraków 2013, s. 5–385.

31 Wywiady z T.G. i J.K. przeprowadzone przez autora tekstu w dniach 12 i 16 stycznia 2022 r.

FOT. 5 Pisanki ze zbiorów Zofii Danielak. Fot. M. Kowalik

zdjęcia pozwalają na rzeczowy opis twórczości danego artysty z uwzględnieniem cech szczególnych, określeniem stylu³². W przypadku dzieł kultury niematerialnej, jak śpiew czy taniec, istotne są: zapisy słów, opisy występów, zdjęcia lub materiał filmowy. W przypadku Zofii Danielak nie posiadamy takich zbiorów, a jedynie niewiele informacji. Ulotny charakter występów z okresu jej aktywności scenicznej w połączeniu z brakiem dokumentacji (np. audiowizualnej) powoduje utratę wielu ważnych dla badacza informacji. Z tej przyczyny w niniejszym tekście postaram się skupić głównie na sztuce plastycznej Zofii Danielak. Najwięcej informacji zachowało się o jej twórczości rękodzielniczej, którą należy podzielić na kilka dziedzin, tak aby jak najpełniej opisać ich cechy.

³² E. Klekot, dz. cyt., s. 95–131, 227–261.

Pisankarstwo

Twórczyni do pisania pisanek używała wyłącznie całych jajek kurzych, nigdy nie brała do tego celu wydmuszek. Jak podkreślała: „A to jajka były już świeże z gospodarstwa, ale musiały być świeże jajka, niepoplamione, bo już się późnej farba ta nie miała w malowaniu”³³. Do samego nakładania wzoru używała pisaka własnoręcznie wykonanego z kawałka drucika, blaszki i patyczka. Narzędzia przez nią używane były niewielkich rozmiarów, archaiczne w wykonaniu. W porównaniu z obecnie używanymi pisakami są one o prawie połowę mniejsze (pisak artystki ma ok. 7–9 cm, obecne pisaki mają ok. 14–16 cm).

Mimo niewielkich rozmiarów i na pierwszy rzut oka prymitywnego wykonania, są precyzyjne i pozwalają na stworzenie linii o najczęściej występującej grubości, tj. 1–1,5 mm. Wosk do pisania pochodził od zaprzyjaźnionych pszczelarzy, czasem był wymieniany w zamian za gotowe pisanki. Kolorystyka pisanek Zofii Danielak jest bardzo tradycyjna. Najczęściej występującym kolorem tła jest czarny, następnie brązowy w różnych odcieniach, bordowy i czerwony. Barwniki używane do barwienia tła były syntetyczne, rzadziej naturalne, np. z łupin cebuli. Zofia Danielak: „Farby kupowałam, normalną farbę taką do malowania, taką jak się maluje tkaniny, to taką farbę brałam i to się ładnie malowało. [...] A z cebuli to też tak samo, cebule to łuskwinki te zbierałam, później jak zamiarowałam pisanki pisać, to z cebuli sok”³⁴. Aby uzyskać kolorowy wzór, Zofia Danielak używała dawnej techniki stosowanej także przez pisankarkę Antoninę Kochaniec. Metoda ta polegała na przykładaniu zwilżonej kolorowej bibułki do powierzchni jajka, przez co farba z papieru barwiła skorupkę³⁵. Najczęściej używanymi kolorami wzorów były: czerwony, zielony i zielono-niebieski. Same wzory były tworzone w oparciu o te przekazane twórczyni przez jej matkę: „Więcej tak ze swoim myśli i z mamusi jeszcze z dawna co to robiłam, a tak o tam po wszech nie chodziłam, nie zbierałam tam [wzorów], tylko swoje”³⁶. Dzięki temu zachowały bardzo archaiczny charakter, bez naleciałości XX-wiecznych, polegających na zagęszczaniu wzorów i używaniu większej liczby kolorów, aby zachęcić klientów do ich zakupu³⁷. Pisanki Zofii Danielak mają dosyć rzadko rozmieszczony wzór, występuje w nich dużo linii równoleżnikowych i południkowych. Inny wzór opiera

33 Wywiad z Zofią Danielak z dnia 23 września 2021 r.

34 Tamże.

35 M. Kowalik, dz. cyt., s. 257.

36 Wywiad z Zofią Danielak z dnia 23 września 2021 r.

37 Zob.: K. Kraczoń, dz. cyt., s. 37.

się na ślimacznicach, swastykach, gałązkach roślinnych, ząbkach i kropkach. Oprócz tego zdarzają się gwiazdki i linie zygzakowate. W dużej części są to symbole o odległym pochodzeniu i znaczeniu odwołującym się do symboli solarnych i kosmogonicznych. Duża powściągliwość autorki we wprowadzaniu modyfikacji pozwala na identyfikację dawnego stylu pisanek³⁸. Na dzień dzisiejszy nie zachowało się zbyt wiele pisanek przez nią wykonanych, ponieważ uległy one zniszczeniu. Stało się tak szczególnie ze względu na ich wykonanie z całych jaj, co znacznie przyspiesza procesy gnilne. Po wyschnięciu pisanka jest narażona na zabicie przy dotykaniu lub przenoszeniu, ponieważ wyschnięte wewnątrz zmniejsza swoją objętość staje się bardzo twarde. W rezultacie działa ono jak kamień, który przy poruszeniu rozbija skorupkę od środka. Jednakże zachowała się dokumentacja fotograficzna w Archiwum Krzczonowskiego Stowarzyszenia Regionalnego oraz niewielka kolekcja u samej autorki.

Hafciarstwo

Hafty są kolejną dziedziną twórczości Zofii Danielak. Możemy wyróżnić kilka typów haftów w jej pracach. Pierwszym z nich były hafty liczone, stosowane do ozdabiania stroju krzczonowskiego, takie jak np. cyra³⁹, wenclik⁴⁰, kula⁴¹, ciskanka⁴², łapki⁴³, stębnówka⁴⁴ itd. Używała ich głównie w młodości, kiedy to uczyła się haftowania od swojej matki. W zbiorach twórczyni zachowała się koszula haftowana tradycyjnymi haftami krzczonowskimi o bardzo drobnym ściegu, gęstym wzorze i szerokim pasie zdobienia. Nie odnajdujemy

38 S. Dąbrowski, *Pisanki lubelskie*, Lublin 1936.

39 Cyra pełna – niegdyś używana przede wszystkim do łączenia brzegów materiału np. mankietów z rękawem. Półcyra, czyli połowa pełnej cyry, używana głównie pomiędzy gęstszymi od niej ściegami, np. wenclikiem czy kulą.

40 Wenclik – endemiczny haft występujący tylko w haftach krzczonowskich. Jest ściegiem dzierganym, wyglądem przypominającym wijące się esowato linie zamknięte w dwóch, złożonych z linii prostych, ciągach stębnówki z wyraźnym zachodzeniem na siebie nitki.

41 Kula – ostry ścieg tworzący linię łamaną, powstający z łączących się na przemian oczek skośnych i pionowych.

42 Ciskanka – ścieg wyznaczający linię dla innych haftów używany do oddzielania różnych ściegów, wyznaczania granic haftu np. na kołnierzu czy mankietach.

43 Łapki, czyli trzy zamknięte oczka łańcuszka, ze wspólnym początkiem, tworzące wzór przypominający ptasią łapkę.

44 Stębnówka – podstawy ścieg za igłą. Występuje zarówno w postaci pojedynczego ściegu, jak i podwójnego, potrójnego czy poczwórnego itd. Stębnówka służy także do tworzenia bardziej skomplikowanych wzorów.

w tejże kompozycji użycia krzyżyków. W latach późniejszych, kiedy to modny stał się haft krzyżykowy, twórczyni realizowała swoje kompozycje hafciarskie przede wszystkim z jego użyciem. Były to kompozycje geometryczne, oparte na ornamentach z kwadratów, rąbów, linii, kropek oraz współistniejące z nimi motywy roślinne w zgeometryzowanej formie ze względu na użycie krzyżyków. Artystka wspomina: „No jak skończyłam szkołę powszechną, to już tam wyszywałam, już no i pani Suchtówna, nauczycielka co mnie uczyła, to ona te hafty lubiała i te, te hafty tam robiłam i czasami”⁴⁵.

Oprócz haftów liczonych, twórczyni wykonywała hafty płaskie i hafty w połączeniu z aplikacjami z materiału innego niż materiał stanowiący tło, np. bocian wykonany z białego lnu, przyszyty do makatki stworzonej z szarego materiału. Tego typu ściegami i technikami tworzyła ona różnego rodzaju serwetki i makatki, zawieszane niegdyś w izbie w celach zdobniczych. Najczęstszymi ich motywami były kompozycje roślinne i zoomorficzne. Były one tematycznie i stylowo zbliżone do tkanin haftowanych na wschodnich terenach Polski, nie tylko na Lubelszczyźnie, ale i np. na Podlasiu⁴⁶. Zazwyczaj do ich produkcji używała samodzielnego lnu, o wyrazistej strukturze, ułatwiającej haftowanie, produkcji własnej lub kupnego materiału bawełnianego: „U nas był jeszcze warsztat tkacki, to tatuś robił płótno i na tym płótnie było dobrze wyszywać”⁴⁷.

Nici do haftu, jakie wykorzystywała Zofia Danielak, były przeważnie kupowane, w szczególności jeśli hafty były wykonywane przy użyciu licy⁴⁸ wykonanej z barwionego jedwabiu morwowego. Wszystkie z wymienionych kategorii haftów cechowały się dużą starannością wykonania i znajomością materiału, na którym artystka pracowała. Szczególnie precyzyjne były kompozycje na oszewkach koszul, stworzone z dużym poczuciem smaku, ponieważ jak sama przyznała, bardzo lubiła nie tylko tworzyć stroje, ale i w nich chodzić: „Ja ten strój bardzo lubię i na kim, i na sobie, ale no ja wiem, jak kto zamiłowany jest w tym”⁴⁹.

45 Wywiad z Zofią Danielak z dnia 23 września 2021 r.

46 Zob.: A. Dębowska, K. Sołub, J. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Orla*, Białystok 2019; ciż, *Droga życia. Ręcznik ludowy z kolekcji Muzeum w Bielsku Podlaskim*, Białystok 2016; ciż, *Wzornik tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Haft płaski*, Białystok 2015. Warto zapoznać się z całymi publikacjami, aby dostrzec pewne elementy wspólne, jak i różnice regionalne oraz będące wynikiem różnicy w pojmowaniu piękna przez poszczególnych twórców.

47 Wywiad z Zofią Danielak z dnia 23 września 2021 r.

48 Lica – inaczej laseta, jest to tasiemka o szerokości ok 3 mm, wykonana z jedwabiu lub wiskozy (obecnie), składająca się z wielu pojedynczych włókien układających się na krzyż.

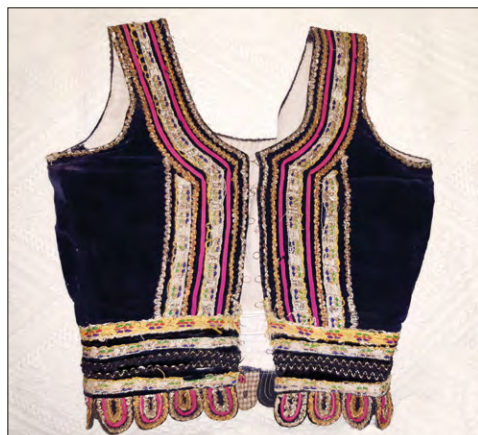
49 Wywiad z Zofią Danielak z dnia 23 września 2021 r.

FOT. 6 Hafty Zofii Danielak, haft płaski i aplikacja w formie kwiatów. Ze zbiorów autorki. Fot. M. Kowalik

FOT. 7 Hafty Zofii Danielak, haft płaski i aplikacja w formie bociana. Ze zbiorów autorki. Fot. M. Kowalik

FOT. 8 Gorset wykonany przez Zofię Danielak, z charakterystycznymi naszytymi galonami. Ze zbiorów autorki. Fot. M. Kowalik

FOT. 9 Koszula haftowana ściegami liczonymi, wykonana z białego płótna. Ze zbiorów autorki. Fot. M. Kowalik

Krawiectwo ludowe i pieczywo obrzędowe

Obie dziedziny zostały opisane w skrócie, co odzwierciedla ilość źródeł, do których udało się dotrzeć w trakcie badań. Niemniej jednak są to również ważne dziedziny twórczości Danielak, o których należy wspomnieć. Warto zasygnalizować, że aby skonstruować pełną biografię artystki, trzeba przeprowadzić kompleksowe badania na terenie całej gminy Krzczonów, aby wydobyc potencjalnie egzystujące przykłady jej twórczości (lub ich obrazy), których dokumentacji aktualnie brakuje.

Zofia Danielak wykonywała wszystkie elementy stroju własnoręcznie, szyła i haftowała nie tylko koszule, ale i gorsety, kaftany, zapaski, spódnice, spodnie i chustki. Z prac wykonanych przez nią zachowało się niewiele obiektów. Są to głównie spódnice, niewielka ilość koszul, zapaska i gorsety. Niestety twórczyni, angażując się w różnego typu działalność kulturalną, wypożyczała swoje zbiory na potrzeby pokazów strojów ludowych. W wyniku tych działań wiele z nich zostało zagubionych lub przywłaszczonych przez osoby postronne. W związku z tym jej kolekcja strojów krzczonowskich jest obecnie bardzo zdekompletowana. Z zachowanych zdjęć i przedmiotów można stwierdzić, iż reprezentowały one wysoki poziom wykonania, były szyte na maszynie, z materiałów zakupionych w mieście, tj. białego płótna, aksamitu, flauszu wełnianego. Aplikacje z wstążek i tasiemek również były przyszywane na maszynie, a częściowo ręcznie, w szczególności tasiemki metalizowane, tzw. galony⁵⁰, zbyt grube, aby je przyszyć na maszynie. Stroje były tworzone w zgodzie z modą, np. wyszycia krzyżykowe lub bordowe spódnice, ale zawsze z zachowaniem tradycyjnej konwencji stroju krzczonowskiego. Należy pokreślić dużą precyzję kroju projektów Zofii Danielak (np. w przypadku damskich gorsetów). Koszule w jej wykonaniu miały tradycyjny krój przyramkowy⁵¹. Warto wspomnieć o długości spódnic, jakie szyła artystka. Obecnie spódnice w stroju krzczonowskim są szyte z relatywnie krótkiego pasa tkaniny, tryfionego⁵² w małym stopniu. Natomiast w przeszłości wykonywano je z tak obszernego kawałka, że spódnice odpowiednio uprasowane i utryfione, układały się w bogatą falbanę, podobnie jak dodatkowy krótki

50 E. Piskorz-Branekova, dz. cyt., s. 107.

51 J. Świeży, *Strój krzczonowski*, Poznań 1952, s. 25.

52 Tryfienie – ozdobne marszczenie tkaniny, aby materiał np. spódnicy układał się w falbanę. Polega na robieniu zakładek na tkaninie i przyszyciu ich do reszty stroju, przez co zebrany materiał marszczy się, układając w zamierzony sposób. Najczęściej zdobienie to występuje w wypadku spódnic czy sukni.

fartuszek nakładany na właściwą spódnicę⁵³. Wszystkie jej projekty krawieckie były wysokiej jakości oraz cechowały się dużymi walorami użytkowymi, a także wartością artystyczną.

Ostatnią z dziedzin twórczości artystki był wypiek różnego typu ciast. Z relacji informatorki terenowej T.G. wynika, że ciasta Zofii Danielak były wykonywane w zgodzie ze sztuką cukiernictwa. Cechowały się należytym smakiem. Były robione z lokalnych produktów, z jej własnego gospodarstwa lub zakupionych od sąsiadów. Dzięki swej jakości cieszyły się dużą popularnością w lokalnej społeczności, uświetniając wszelkiego rodzaju uroczystości rodzinne: wesela, chrzciny i urodziny. Były to formy zarówno piętrowe, jak i torty wykonane z płaskiego placka, w zależności od zamówienia małe, średnie i duże. Ich zdobienia były wykonane z masy maślanej, śmietany, owoców czy ozdób cukierniczych, np. smażonych lodyg arcydziegła. Jeśli chodzi o ciasta o charakterze wypieku obrzędowego, tj. korowaja, wiemy na pewno, że takowe czasem powstawały, ale o ich zdobieniach nie wiadomo wiele. Prawdopodobnie miały typowe dla ciast weselnych zdobienia roślinne i geometryczne⁵⁴.

Podsumowanie

Twórczość Zofii Danielak, jednej z nesterek krzczonowskiego pisankarstwa, uznanej twórczyni strojów ludowych i cukierniczki, jest bardzo bogata i różnorodna. Jej dzieła cechują się rzetelnym wykonaniem, silnym związkiem z tradycją regionu i lokalnymi zwyczajami. Chociaż twórczyni działała przez wiele lat na terenie Krzczonowa, nie poświęcono jej wiele uwagi w tekstach na temat współczesnej sztuki ludowej. Wzmianka o niej znalazła się monografii Krzczonowa⁵⁵. Informacje na jej temat dotyczą głównie kontekstu pisankarstwa i plastyki obrzędowej⁵⁶. W rozdziale o pisankach i palmach wielkanocnych znajduje się jej zdjęcie w stroju ludowym, przedstawiające artystkę w towarzystwie Antoniny Kochaniec i Julii Orzeł. Inne dane na temat twórczyni pochodzą głównie od informatorów terenowych i z Archiwum Krzczonowskiego Stowarzyszenia Regionalnego, dlatego tak ważne jest ich zebranie w całość i kompleksowy opis twórczości artystki i jej upamiętnienie. Z uwagi

53 E. Piskorz-Branekova, dz. cyt., s. 110.

54 Na przykład odwzorowujące gałązki roślin, kropki, linie, ślimaczki, krzyżyki i listki. Zob.: T. Ambrożewicz, *Polskie ozdobne pieczywo ludowe*, „Polska Sztuka Ludowa” 1978, nr 1, s. 7–20.

55 Zob.: *Dzieje Krzczonowa...*, s. 166.

56 Zob.: K. Szkudnik, dz. cyt., s. 269–272.

za wiek Zofii Danielak dalsze badania nad jej sztuką wydają się pilne. Jako osoba zasłużona dla regionu krzczonowskiego może inspirować młode pokolenie. Przez lata chętnie przekazywała swoją wiedzę na temat tradycji regionu krzczonowskiego, dzięki niej dawna kultura ludowa była wciąż podtrzymywana przy życiu wśród mieszkańców Krzczonowa.

Wszelkie działania służące zachowaniu niematerialnego dziedzictwa kulturowego są ważne, aby budować świadomość i tożsamość każdej społeczności. Dzięki nim tworzy się poczucie wspólnoty. Takim wyrazem lokalnej wspólnotowości i patriotyzmu jest umiłowanie dawnych tradycji i zwyczajów. Aby je zachować, potrzebne są autorytety, takie jak Zofia Danielak. Dzięki ich wiedzy i zaangażowaniu mogą przetrwać lokalne zwyczaje, które wzbogacają polską kulturę. Dlatego tak ważna jest dokumentacja życia artystów ludowych, często spychanych na margines, których spotyka niedocenienie w środowisku⁵⁷. Obowiązkiem badacza sztuki ludowej jest utrwalenie sylwetek twórców w tekstach naukowych, aby ich twórczość nie odeszła niepamięć. Głównym postulatem badawczym – w kontekście dorobku prezentowanej twórczyni – staje się ochrona i dokumentacja życia i twórczości Zofii Danielak na tle przemian (oraz elementów tradycyjnych i cech endemicznych) sztuki ludowej regionu krzczonowskiego.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Krzczonowskiego Stowarzyszenia Regionalnego
Archiwum Stowarzyszenia Twórców Ludowych w Lublinie
Muzeum Narodowe w Lublinie
Muzeum Wsi Lubelskiej
Regionalny Ośrodek Kultury i Sportu w Krzczonowie, Izba Regionalna

Źródła wywołane

Wywiad z J.K. z dnia 16 stycznia 2022 r.
Wywiad z Teresą Gutek z dnia 12 stycznia 2022 r.
Wywiad z Zofią Danielak z dnia 23 września 2021 r.

⁵⁷ A. Kroh, *Wesołego Alleluja Polsko Ludowa czyli O pogmatwanych dziejach chłopskiej kultury plastycznej na ziemiach polskich*, Warszawa 2014, s. 99–221.

Literatura

- Ambrożewicz T., *Polskie ozdobne pieczywo ludowe*, „Polska Sztuka Ludowa” 1978, nr 1.
- Arasse D., *Detal. Historia malarstwa w zbliżeniu*, tł. A. Arno, Kraków 2013.
- Czarnecka I., *Polska sztuka ludowa*, Warszawa 1958.
- Dąbrowski S., *Pisanki lubelskie*, Lublin 1936.
- Dębowska A., Sołub K., Sołub J., *Droga życia. Ręcznik ludowy z kolekcji Muzeum w Bielsku Podlaskim*, Białystok 2016.
- Dębowska A., Sołub K., Sołub J., *Katalog ręczników ludowych gminy Orla*, Białystok 2019.
- Dębowska A., Sołub K., Sołub J., *Wzornik tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Haft płaski*, Białystok 2015.
- Drozd-Piasecka M., Paprocka W., *W kręgu tradycji i sztuki ludowej*, Warszawa 1985.
- Encyklopedia socjologii*, t. 2, red. nauk. H. Domański i in., Warszawa 1999.
- Fiternicka-Gorzko M., *Historia mówiona. Od metody historycznej do interdyscyplinarnego podejścia badawczego*, „Opuscula Sociologica” 2012, nr 2(2).
- Grabowski J., *Kryteria sztuki ludowej*, [w:] *Granice sztuki. Z badań nad teorią i historią sztuki, kulturą artystyczną oraz sztuką ludową*, red. J. Białostocki, Warszawa 1972.
- Jackowski A., *Polska sztuka ludowa*, Warszawa 2002.
- Klekot E., *Kłopoty ze sztuką ludową. Gust, ideologie, nowoczesność*, Gdańsk 2021.
- Kowalik M., *Malowane woskiem – tradycyjna i współczesna pisanka krzczonowska*, „Zeszyty Wiejskie” 2021, z. 27.
- Kraczoń K., *Pisanki*, Lublin 2017.
- Kroh A., *Wesołego Alleluja Polsko Ludowa czyli O pogmatwanych dziejach chłopskiej kultury plastycznej na ziemiach polskich*, Warszawa 2014.
- Pękała T., *Awangarda i ariergarda. Filozofia sztuki nowoczesnej*, Lublin 2000.
- Piskorz-Branekova E., *Polskie stroje ludowe*, wyd. 2, Warszawa 2004.
- Sadowska-Kosiborska E., *Plastyka zdobnicza*, [w:] *Współczesna twórczość ludowa między Wiśłą a Bugiem*, praca zbiorowa pod red. A. Gaudy, Lublin 1999.
- Szkudnik K., *Palma wielkanocna i pisanki krzczonowskie*, [w:] *Dzieje Krzczonowa 1359–2011*, pod. red. K. Spaleńca, Krzczonów 2012.
- Świeży J., *Strój krzczonowski*, Poznań 1952.

Źródła internetowe

<https://niematerialne.nid.pl/Aktualnosci/details.php?ID=2679>

<https://sjp.pwn.pl/slowniki/ludowy.html>